

Володимир Головченко

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ: ПАРТІЙНИЙ ВИМІР

У статті висвітлюється зародження й розвиток політичного руху серед кримських татар під час революції й громадянської війни 1917 – 1920 рр. Особливої уваги надано історії «Міллифірки» (Національної партії).

Ключові слова: кримські татари, «Міллифірка», громадянська війна

Volodymyr Holovchenko. Crimean tartar national-liberation movement: party dimension. The article spotlights origin and development of the political movement among Crimean tartars during the Revolution and Civil war 1917-

1920. Special attention is paid to the history of Milli-firka (National party).

Key words: Crimean tartars, Milli-firka, Civil war

Кримське національно-територіальне питання виявилося одним із найскладнішим серед тих, що мала вирішити Українська революція 1917 – 1920 рр. на теренах колишньої Російської імперії задля ствердження незалежної Української держави. Причому справа полягала не лише в безперечному геополітичному й військово-стратегічному значенні «українського Гібралтару» для формування повноцінної суверенної державності, а й у тому, що на півострові українська влада зіткнулася з набагато кращою, ніж у Бессарабії чи суміжних повітах Білорусі, організацією національного руху, який спирався на давню державно-історичну традицію.

Щоправда, як і в Бессарабії, нація, котра прагнула до самовизначення, не становила абсолютної більшості в регіоні проживання. За даними керівника оперативного відділу генштабу української армії полковника Є.Мишковського, на 1918 р. з 771 тис. мешканців півострова кримських татар налічувалося 294,3 тис. (38,2 %), росіян – 180,8 тис. (23,3 %), українців – 64,4 тис. (8,4 %), німців – 56,8 тис. (7,4 %), решта – греки, болгари, вірмени та ін. [1]. І все ж очевидне переважання на півострові кримськотатарського населення у поєднанні з його швидкою національною самоорганізацією поставило вже перед Центральною Радою болісну дилему: принципово погодитися з можливістю відродження його державності, або ж, виходячи з національних інтересів України, включити Крим до її складу.

Уперше політичні цілі кримськотатарського національного руху були окреслені 26 жовтня 1905 р., коли відомий просвітник і педагог, громадський діяч Ісмаїл Гаспринський (1851 – 1914 рр.) скликав у приміщенні Бахчисарайської міської думи представницьке зібрання, на якому виклав програми провідних партій Російської імперії й закликав земляків приєднатися до будь-якої з них. Тоді присутні одноголосно проголосували на підтримку кадетів, аналогічну постанову ухвалив і мітинг кримських

татар у Карасубазарі (нині – Білогірськ, райцентр в Автономній Республіці Крим).

А на другому кримськотатарському зібранні 23 листопада було вирішено увійти до складу Всеросійського союзу мусульман («Іттіфак ель муслімін») і сформувати його кримський підвідділ. Делегати утрималися від безпосереднього вступу до однієї із загальноросійських партій, вирішивши залишитися «на ґрунті Маніфесту 17 жовтня». Тоді ж на кримськотатарському мітингові в Сімферополі було висунуто вимогу політичної й релігійної рівноправності татар з іншими народами імперії, участі їх в управлінні державою, ухвалення ліберальної конституції [2, с.43-44].

Проте водночас заявила про себе й група кримськотатарських соціалістів-федералістів, очолювана вчителем Сімферопольської кримськотатарської школи Аппазом Мурзою Ширинським. Занадто поміркованим вважав погляди І.Гаспринського й осередок молодих інтелігентів, що гуртувався навколо члена Карасубазарської міської управи Абдурешіда Медієва (1880 – 1912 рр.). За сприяння соціалістів-федералістів, уже як міський голова, він був обраний від Таврійської губернії депутатом Другої Державної думи, де став секретарем мусульманської фракції, та налагодив у Карасубазарі випуск газети «Ватан хадімі» («Служіння батьківщині») [3, с.69]. Промова А.Медієва в Думі 7 квітня 1907 р. з аграрного питання, що містила гасло «землі й волі», принесла йому велику популярність у народі й привернула увагу лідера більшовиків В.Леніна [4,с.389]. Однак усі спроби кримських осередків загальноросійських лівих партій вести політичну агітацію серед місцевих татар серйозних результатів не мали, членство в них татар обраховувалося одиницями (найбільше серед есерів), а їхня діяльність була малопомітною.

З поваленням царату політичними організаторами й керівниками кримськотатарського визвольного руху стали селяни за походженням – 27-річний прапорщик Джафер Сейдамет і 32-річний фронтовик Челебі Челебієв (справжнє ім'я – Номан Челебіджихан). Обидва захоплювалися народницькими ідеями, взяли активну участь у Молодо-

турецькій революції 1908 р., навчалися в Стамбульському університеті (Сейдамет до того ж закінчив юридичний факультет Сорбонни у Парижі, де відвідував також курси лідера французьких соціалістів Ж.Жореса), напередодні світової війни повернулися до Росії й були мобілізовані до царської армії.

На I Всекримському мусульманському з'їзді 25 березня 1917 р. Челебієв був обраний головою Мусульманського виконкому (МВК) і муфтієм Таврійського мусульманського духовного правління, а Сейдамет – членом МВК і очолив комісію з вакуфного майна*, що проголошувалося народним надбанням. Спершу МВК діяв у погодженні з петроградським Тимчасовим урядом як його орган, підпорядкований міністерству внутрішніх справ, і організував під національними зелено-блакитними прапорами маніфестації кримських татар на підтримку республіканського ладу в Росії та збір пожертв у «фонд перемоги» над кайзерівською Німеччиною й султанською Туреччиною. Тимчасовий уряд навіть затвердив Сейдамета комісаром із вакуфного майна й не чинив перешкод його боротьбі з мусульманським духовенством за передачу вакуфних земель селянам. Традиціоналісти були відсторонені від керівництва Духовним правлінням і вакуфною комісією, їхня спроба повернути колишні позиції шляхом створення Союзу мусульман-улемів на чолі з імамом І.Тарпі у вересні 1917 р. зазнала невдачі.

Але створення Д.Сейдаметом мусульманського батальйону в Сімферополі для захисту татарського населення від «убивств, грабунків, крадіжок» [5] спричинило перший конфлікт з місцевими органами влади й зливу наклепницьких антитатарських статей у кадетській пресі. Челебієв навіть був заарештований 23 липня севастопольською контррозвідкою за «підбурювання» (по суті, антивоєнну агітацію) й звільнений лише на вимогу екстреного з'їзду МВК та всіх татарських організацій. Саме на ґрунті протистояння з Тимчасовим урядом окреслилося певне збли-

---

* Від арабсько-турецького «призупинення», «утримання» – в мусульманському праві майно, передане державою чи окремою особою на релігійні, благодійні й просвітницькі цілі.

ження політичних позицій МВК і Центральної Ради та українських організацій у Криму. Делегат МВК С.Ідрісов у своїй промові на З'їзді народів у Києві 10 вересня 1917 р. подякував «представникам українського народу за те, що вони дали початок могутньому визвольному рухові всіх народів Росії», й наголосив, що «Росія може стати могутньою тільки тоді, як всі її народи добровільно укладуть союз». А його колега – 24-річний Амет Озенбашли, син письменника-просвітника Сеїда-Абдулли, додав: «Татари обстоюватимуть свободу всіх народів, але не дозволять теж, щоб хто-небудь другий верховодив у Криму...» [6].

Проте «ким-небудь другим» могла стати й відроджена українська державність, адже трохи раніше МВК вже стверджував, що татарський народ Криму «не вимагає для себе політичної автономії, але не дозволить установлення в Криму політичної гегемонії *якого-небудь народу, що не має ні культурних, ні історичних, ні етнографічних прав* (виділено нами) *на таку*» [7]. Коли врахувати, що до Лютневої революції 1917 р. в Криму протягом майже півтора століття вже існувала російська «політична гегемонія», то адресатом цього застереження, за певних обставин, могли стати й українці.

За таких драматичних обставин з ініціативи Ч.Челебієва, Д.Сейдамета і А.Озенбашли, а також 39-річного письменника й публіциста Асана Айвазова, що симпатизував есерам і обстоював ідею гармонійного поєднання передової європейської науки й технології з самотутньою національною культурою (як це сталося внаслідок «революції Мейдзі» в Японії), в липні 1917 р. була заснована «Мілліфірка» (кримськотатарською – національна партія) [8, с.67-72]. Щоправда, є й інший погляд на генезу партії – нібито вона попри ухвалення тоді ж першої програми справжню політичну роботу розпочала не раніше 1919 р. [9, с.19-20; 10, с.41].

Прибічники цього погляду посилаються, зокрема, на матеріали допиту Озенбашли, заарештованого 12 квітня 1928 р. в справі «Контрреволюційної націоналістичної партії МілліФірка» й засудженого Колегією ОДПУ СРСР до розстрілу, заміненого в січні 1931 р. десятьма роками виправних таборів. «Згуртована в 1919 р., в дні підготовки

до виборів до крайового сейму, за рішенням кадетського уряду – давав показання в Бутирці колишній редактор партійної газети «Міллет» («Народ»), – організація МілліФірка не була партією в прямому сенсі цього слова, не була ідейно спаяною компактною одиницею, а була своєрідним вінегретом у смислі соціальному й формою, чи зовнішньою оболонкою, в смислі тактичному, щоб довести кадетам, що кримські татари вже не ті «баранячі голови», що вони можуть організовано, як нація, добиватися своїх прав» [11,с.47-48].

На думку автора, не варто у цьому разі робити принципові висновки зі слів людини, що в ув'язненні намагалася хоч трохи полегшити свою долю, приховавши активну участь в антибільшовицькій боротьбі. Щоправда, в спогадах Сейдамета, виданих у Стамбулі через третину століття після смерті автора, також немає згадок про «Мілліфірку», хоча натомість ідеться про партію кримськотатарських соціалістів-федералістів [12]. Але аналіз принципових положень програми «Мілліфірки» свідчить саме про її близькість до ідейно-теоретичних засад ліво-центристської течії федералістського руху на теренах революційної Росії.

У першому розділі програми партії містилася вимога «створення в Криму дійсно народної республіки і визнання в широкому смислі свободи дій усіх націй, що населяють Крим, як у національному, так і в культурному відношеннях». Партія також проголошувала потребу скликання Всекримського парламенту, проголошувала принцип народного суверенітету, рівність усіх громадян перед законом, політичні свободи, скасування станових відмінностей і паспортів, недоторканність особи, житла й листування. Декларувалася й соціалізація фабрик та заводів, ліквідація вакуфного землеволодіння, внаслідок чого 87614 десятин перейшло у фактичне володіння «Мілліфірки» й здавалися найбільшому селянству в оренду (отримані кошти йшли на утримання партії, її збройних формувань і культурно-просвітницькі цілі). У програмі партії уточнювалося, що «вся земля належить громадам», і висувався принцип – кожному землеробові стільки землі, скільки він зможе обробити без застосування найманої робочої сили.

Стосовно ж майбутнього національно-державного устрою Росії, то в преамбулі програми наголошувалося, що «Росія має бути демократичною федерацією національностей. Кожній народності, що проживає в Росії, незалежно від населеної ними території, має бути надана автономна група, що вирішує всі свої національні завдання цілком самостійно... В державі всі мови повинні бути рівні» [13,с.40]. Окремо обумовлювалися культурно-просвітницькі цілі партії: створення мережі національних шкіл із обов'язковим, загальним і безплатним навчанням, передбачалося впровадження діловодства рідною мовою, формування добровольчих національних збройних підрозділів. Безумовно прогресивний характер мало проголошення рівноправ'я жінок і активне залучення їх до громадського життя, причому в такій рішучій формі воно було сформульоване вперше в мусульманському світі.

На загальноросійській арені «Мілліфірка» дистанціювалася, з одного боку, від кадетів із їхньою політикою війни до переможного кінця й запереченням права на автономію для народів колишньої Росії, а з іншого – від більшовиків. Російськомовний друкований орган партії – газета «Голос татар» (редактор – син сільського вчителя, етнограф Алі Боданінський (1865 – 1920)) писала: жодного союзу з більшовиками, «безумними людьми, упоєними зовнішнім блиском тріскучих і порожніх гасел, що наміряються спричинити анархію й у морі крові втопити завойовану свободу» [14].

До складу ЦК «Мілліфірки» («Загального центру»), окрім уже згаданих «батьків-засновників» Айвазова (у 1917 – 1918 рр. редагував «Міллет»), Озенбашли (редактор «Міллет» у 1919 – 1920 рр.), Сейдамета і Челебієва, увійшли також Д.Аблаєв, С.Хаттатов і А.Хільмі. Згідно зі ст. 3 статуту партії («Партійної інструкції») вона мала керуватися головою «Загального центру», що всі обиралися на загальному з'їзді. Причому для затвердження програми й статуту було достатньо третини голосів делегатів. Членом «Мілліфірки», як наголошувалося в ст. 14 статуту, міг стати «кожен мусульманин Криму, що досягнув 18 років, якщо не судився і не порочний», після відповідного звертання до «інструктора». Головним же завданням члена

партії визначалося якнайсуворіше дотримання політичної лінії, виробленої «Загальним центром». У противному разі, а також у випадку, якщо члени партії «голосуватимуть проти виставлених партією кандидатів», пиячитимуть, гратимуть в азартні ігри й будуть помічені в інших зловживаннях, будуть виключені з «Мілліфірки» [15,с.2]. Таким чином, організаційна будова партії, що спиралася на жорсткий централізм, національні й релігійні обмеження, явно суперечила демократичним засадам її народницької програми.

На II Всекримському мусульманському з'їзді в Сімферополі на початку жовтня 1917 р. головні положення програми «Мілліфірки» органічно увійшли до політичної програми МВК, який мав забезпечити «1) об'єднання кримськотатарського народу, організацію місцевих комітетів і підготовку татар до Установчих Зборів; 2) реорганізацію духовного правління й управління вакуфами і 3) корінну реформу шкільно-виховної справи кримських татар» [16,с.38]. Об'єктивно така платформа передбачала набуття Кримом статусу суб'єкта всеросійської демократичної федерації, хоча про це в обох документах прямо й не говорилося. Голова МВК і член ЦК «Мілліфірки» Ч.Челебієв схилився до створення на півострові багатонаціональної демократичної республіки й висунув гасло «Крим для кримців», незалежно від їхнього етнічного походження. З листопада МВК у своїй відозві недвозначно наголосив на бажанні не «допустити гегемонії в Криму будь-якої народності над іншою», а також не допустити «поширення влади якої-небудь держави над Кримом» [17].

Для МВК і «Мілліфірки» цілком логічним було засудження Мусульманським виконкомом більшовицького перевороту в Петрограді (депутат Установчих зборів Сейдамет засудив збройне повстання як «злочинну авантюру» й виступав за створення «однорідного соціалістичного уряду»), позитивне ставлення до проголошення 3-м Універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки й створення спільно з українськими організаціями в Сімферополі Кримського революційного штабу, що протистояв як прибічникам Тимчасового уряду, так і місцевим більшовикам. У цілковитому порозумінні крим-

ськотатарські й українські делегати виступили й на скликаному 20 листопада Таврійському губернському з'їзді революційних та національних організацій, що сформував «Раду народних представників» як крайовий орган влади.

У Сімферопольському, Євпаторійському, Ялтинському, Перекопському і Феодосійському повітах «Рада народних представників» порядкувала самостійно, а у Дніпровському, Мелітопольському і Бердянському мала узгоджувати свою діяльність з владними органами УНР. Це впливало з відомого положення 3-го Універсалу про те, що до території УНР належить «Таврія (без Криму)». Оскільки в Універсалі чітко зазначалося, що остаточне визначення кордонів УНР «за згодою зорганізованої волі народів» торкається лише тих суміжних регіонів, «де більшість населення українська», Центральна Рада через Д.Сейдамета і А.Озенбашли письмово повідомила Мусульманський виконком про те, що «Україна не має територіальних претензій на Кримський півострів [18].

Це, безперечно, активізувало зусилля «Мілліфірки» зі скликання кримськотатарських Установчих зборів – Курултайю, причому в його виборах уперше в мусульманському світі брали участь жінки старше 20 років. Кримськотатарський парламент почав свою роботу 10 грудня 1917 р. в Залі суду Ханського палацу Бахчисарая, а його головою було обрано члена ЦК «Мілліфірки» А.Айвазова. Після трьох днів роботи Курултай ухвалив демократичні «Кримськотатарські основні закони» – конституцію першої в світі ісламу демократичної республіки, в основу якої було покладено програму «Мілліфірки». Вона передбачала реалізацію кримськотатарським народом права на національне самовизначення і самоврядування шляхом створення парламенту, обраного на вільних, загальних, прямих і рівних виборах таємним голосуванням. Конституція також скасувала звання та стани, проголосила рівність усіх громадян незалежно від їхньої національності або віри та рівноправність жінок і чоловіків. Передбачалося й негайне скликання Крайових установчих зборів для вирішення питання про форму правління на півострові.

18 грудня 1917 р. Курултай сформував «Раду директорів» (Директорію) Кримської народної республіки з

п'яти членів на чолі з Ч.Челебієвим (одночасно був також директором юстиції), Д.Сейдамет став директором із зовнішніх і військових справ, а також у погодженні з «Радою народних представників», як вищим органом влади Криму, очолив Революційний штаб. Директором фінансів і вакуфів став член ЦК «Мілліфірки» С.Хаттатов, народної освіти – А.Озенбашли, в справах релігії – А.Шукрі. Таким чином, «Мілліфірка» набула статусу правлячої партії в Кримській народній республіці, але, незважаючи на сувору статутну дисципліну, вона не стала ідейним монолітом, а суспільні суперечності не могли не позначитися на її політиці.

Навколо Сейдамета, що на початку революції схилився до есерів, гуртувалися т.зв «непримиренні». Зосередивши в своїх руках силові структури, передусім створені ним же кримськотатарські ескадрони для боротьби з більшовиками, й нитки реальної влади в національному русі, він виявив очевидні диктаторські нахили, за що отримав у представників лівого крила прізвисько «нового Миколи II». Сейдамет почав відкрито висловлюватися на користь створення в Криму, за підтримки Османської імперії, незалежної національної держави – модернізованої версії Кримського ханату. Ліву – інтернаціонально-соціалістичну тенденцію в партії репрезентували секретар Курултаю Алі Боданінський, його брат Усеїн, І.Ідрісов, І.Люманов, С.Меметов та ін. У середині січня 1918 р. вони спробували організувати Кримську соціалістичну партію трудящих, але та, не виробивши, з огляду на драматичні події громадянської війни, ані програми, ані статуту, ані власної тактики, швидко зникла з політичної арени.

У партійному центрі намагався утриматися головний ідеолог «Мілліфірки» глава уряду Кримської народної республіки муфтії Ч.Челебієв. Як згадував один із перших більшовиків кримських татар Ізмаїл Фірдевс (1888 – 1937 рр.), що був тоді товаришем голови Сімферопольської ради, в розпал дискусій на засіданні Курултаю 11 грудня 1917 р. «Челебієв виступив і сказав, що нам потрібно йти разом із більшовиками, що нам слід змінити орієнтацію» [19]. Але невдовзі, не бажаючи сприяти кровопролиттю й втрачаючи перед лицем наростаючого валу громадянської

війни ґрунт під ногами, голова «Ради директорів» фактично самоусунувся від справ і 4 січня 1918 р. пішов у відставку.

Місце одноосібного лідера «Мілліфірки» зайняв Сейдамет, але в боротьбі з місцевими більшовиками кримські татари зазнали поразки: 14 січня 1918 р. Ч.Челебєєв під час переговорів з керівництвом Сімферопольського ревкому був підступно заарештований і через місяць розстріляний без суду севастопольськими матросами. Д.Сейдамету вдалося втекти і емігрувати до Туреччини, «Мілліфірка» перейшла на нелегальне становище. Заохочені успіхом, більшовики на 1-му Установчому з'їзді рад і ревкомів 7 – 10 березня проголосили Таврійську губернію Республікою Тавриди в складі РСФРР. Але з огляду на підписання останньою Брестського миру і швидке просування до півострова німецько-австрійських військ уже 19 – 21 березня ЦВК рад прийняв рішення про створення Таврійської Радянської Соціалістичної Республіки лише на території Кримського півострова.

Окупація Криму німецькими військами й створення під їхнім контролем коаліційного уряду генерал-лейтенанта Матвія (Сулеймана) Сулькевича*, де Сейдамет 25 червня посів крісло міністра закордонних справ (командувач німецьких військ генерал Роберт Кош спершу доручив формування кабінету Курултаю, й той обрав прем'єром Сейдамета, що повернувся до Криму на турецькому військовому кораблі, але лідер «Мілліфірки» не дійшов згоди з місцевими кадетами й німецькими колоністами), відродили сподівання «Мілліфірки» на створення національної держави.

Було поновлено видання газети «Міллет», а російськомовним друкованим органом «Мілліфірки» стала газета «Крим», що в першому ж числі наголосила: «На сучасний момент Крим має прагнути до створення незалежної держави, до створення незалежної Кримської Республіки... Це

---

* Походив із литовських татар, закінчив Миколаївську академію генштабу, був нагороджений золотою зброєю «За хоробрість», у жовтні 1917 р. призначений командувачем 1-го Мусульманського корпусу; розстріляний більшовиками в 1920 р. як начальник генштабу армії Азербайджанської демократичної республіки.

гасло ми сміливо виставляємо на своєму знамені, і всіх, кому дорога доля Криму, хто любить цей край і вважає його своєю батьківщиною, ми запрошуємо приєднатися до нашого гасла» [20]. Сейдамет з відома С.Сулькевича приступив до формування структур кримськотатарської державності. Зокрема, крайовий уряд визнав культурно-національну автономію кримських татар, поліції було наказано сприяти урядовцям кримськотатарської Директорії, бійцям ескадронів були затверджені військові звання, присуджені їм на початку року Сейдаметом, а до військового міністерства відряджалися мусульманські священнослужителі. На початку липня 1918 р. гетьманський урядовець повідомляв кийське начальство із Сімферополя про те, що йому з достовірного джерела відомо про татарсько-німецькі переговори стосовно приєднання до Криму трьох північних повітів губернії, заселених майже виключно українцями, – Дніпровського, Мелітопольського і Бердянського [21].

А під час відрядження в серпні-вересні до Берліна з торговельно-економічною місією Д.Сейдамет потай від свого колеги – міністра фінансів, праці, торгівлі й промисловості, октябриста В.Татіщева, представив на розгляд німецького уряду доповідну записку від імені кримськотатарської Директорії. У ній на підставі «історичних і військових здібностей татарської раси» доводилася потреба встановлення «татарського владарювання» в Криму [22,с.150]. Проте з огляду на прагнення гетьманського уряду Ф.Лизогуба добитися включення Криму до складу Української Держави (в середині серпня Рада Міністрів навіть оголосила економічну блокаду півострова), Німеччина залишила демарші Сейдамета, як і власне Курултаю, що прагнув «визнання незалежності Кримського ханату Німеччиною, її союзниками й нейтральними державами до укладення загального миру» [15,с.46], без відповіді.

«Мілліфірка» дедалі більше почала відчувати слабкість своєї соціальної бази, оскільки в умовах німецької окупації її програмні обіцянки, передусім в аграрній сфері, не могли бути виконані. Партія так і не здобула підтримки серед робітників і ремісників, а частина радикальної інтелігенції відвернулася від неї. Є свідчення про діяльність

улітку 1918 р. Татарської робітничої партії на чолі з С.Кариковим, а на вересневій сесії Курултаю (що невдовзі був розпущений) брати Боданінські, В.Ібраїмов, І.Ідрісов, С.Меметов та інші представники лівого крила «Міллїфірки» вийшли з кримськотатарського парламенту й невдовзі вступили до РКП(б), сформувавши там мусульманську секцію.

Завершення київських переговорів делегації кримського Крайового уряду щодо умов входження півострова до складу Української Держави на користь останньої, поразка Німеччини у світовій війні й поява антантівської ескадри у Чорному морі пришвидшили рішення С.Сулькевича про відставку і передачу влади 14 – 15 листопада 1918 р. голові таврійського губернського земського зібрання, кадетові-караїму Соломону Криму (1867 – 1936 рр.). Новий крайовий уряд задекларував «прагнення до відродження єдиної Росії» й звернувся за допомогою до Добровольчої армії А.Денікіна, чії підрозділи невдовзі висадилися на півострові.

Тому взаємини «Міллїфірки» з урядом С.Крима, до якого не увійшов жоден із кримськотатарських діячів, від початку були вкрай напружені. На прохання про обмежену автономію влада відповіла репресіями: закрито газету «Міллет», що стала надто радикальною, а в лідерів партії проведено обшуки, вилучено документацію й відібрано приміщення. Уряд намагався залучити на свій бік хоча б частину татар, роблячи ставку на традиціоналістів, рупором яких із грудня 1918 р. була газета «Ак сес» («Слово істини»). Проте вони не користувалися помітним політичним впливом, а коли в лютому 1919 р. на національному з'їзді спробували висловити підтримку Добровольчій армії, то не знайшли підтримки. На виборах до національного парламенту (Меджліс-і-мебусан) того ж місяця перемогу здобула «Міллїфірка», що отримала 35 мандатів із 45-ти [23,с.170].

На той час партія оприлюднила нову програму діяльності, що зводилася до дотримання кримськими татарами політичного нейтралітету в громадянській війні, сприяння в її припиненні та забезпечення культурно-національної автономії кримськотатарського народу [24]. Задля протидії

більшовицькій агітації й пропаганді ідеологами «Мілліфірки» були сформульовані положення про «східну демократію», «ради народних депутатів» (на противагу більшовизованим радам робітничих депутатів) і навіть «некласовий більшовизм» та «відмову від політики угодовства тим чи іншим класовим елементам» [25].

Таким чином, про незалежну кримськотатарську державу в партійних документах уже не йшлося, але 23 лютого 1919 р., тобто за тиждень до відкриття меджлісу, Крайовий уряд звинуватив Бюро кримськотатарського парламенту в зв'язках із Османською імперією з метою відокремлення Криму від Росії й утворення на півострові незалежного ханату. Наступні арешти активістів національного руху, обшуки в редакціях газет і помешканнях членів Бюро призвели до того, що вже в квітні лідери «Мілліфірки» вітали встановлення радянської влади на півострові (крім Керчі) й проголошення Кримської СРР.

Більшовики використали діячів партії для поширення свого впливу на кримських татар, для чого до Тимчасового робітничо-селянського уряду, очолюваного братом В.Леніна – Д.Ульяновим, було введено п'ять кримських татаркомуністів, які були вихідцями з лівого крила «Мілліфірки». С.Меметов став наркомом закордонних справ, І.Арабський – юстиції, С.Ідрісов – землеробства, І.Фірдевс – з національних справ, А.Боданінський – керуючим справами. Але до фактично легалізованої «Мілліфірки» більшовики ставилися досить насторожено.

За денікінського й врангелівського режимів «Мілліфірка» перебувала в підпіллі й брала участь в організації «зеленого» (партизанського) руху. Наприкінці 1920 р. ліве крило партії виступило на користь союзу з більшовиками, претендуючи лише на роль своєрідного просвітника й вихователя кримськотатарського народу. Але обласний комітет РКП(б) відразу ж відхилив допомогу, «забувши» про спільну роботу в підпіллі. Права ж частина членів «Мілліфірки» разом із військами П.Врангеля емігрувала за межі Криму (переважно до Туреччини). А через два тижні після захоплення Червоною армією півострова «Мілліфірка» була розпущена (30 листопада 1920 р.) Кримським ревкомом. Протягом 1920 – 30-х рр.

комуністи репресували майже всіх членів партії, що залишилися в Криму.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м.Київ (далі – ЦДАВО України), ф.3766 (Міністерство закордонних справ Української Держави), оп.1, спр.145, арк.74.

2. Королев В.И. Бунт на коленях (Политические партии в Таврической губернии. 1905-1907 гг.). – Симферополь, 1993. – С. 43-44.

3. Крым многонациональный / Сост. Н.Г.Степанова (Вопросы – ответы; вып.1). – Симферополь, 1988. – С. 69.

4. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т.16. – С. 389.

5. Голос татар. – Симферополь, 1917. – 22 июля.

6. Народна воля (Київ). – 1917, – 12 вересня.

7. Голос татар (Симферополь). – 1917. – 22 июля.

8. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Милли Фирка – национальная партия крымских татар (1917– 1920) // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. – 1994. – № 7. – С.67-72.

9. Гарчев П.И. Национальное движение крымских татар в 1917 – 1920 гг. // Проблемы политической истории Крыма. Вып. 1. – Симферополь, 1996.

10. Королев В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. – Симферополь: Таврия, 1993. – С.4.

11. Цит. за: Брошеван В.М. Амет Озенбашлы: трагическая судьба и восстановленное имя // Проблемы политической истории Крыма. Вып.1. – Симферополь, 1990. – С.47-48.

12. Safer Seydamet Kirimer. Bazi Natiralar. – Istanbul, 1993.

13. Зарубин А.Г. К истории Милли-Фирка (Национальной партии) // Крымский музей (Симферополь). – 1995. – № 1. – С. 40.

14. Цит. за: Зарубин А. Милли Фирка: отбросив ярлыки // Крымские известия. – 1992 – 8 апреля.

15. Зарубин А.Г. Крымскотатарское национальное движение в 1917 – 1921 гг. [Документы] // Вопросы развития Крыма (научно-практический дискуссионно-аналитический сборник). Вып.3. – Симферополь, 1996. – С. 2.

16. Бочагов А.К. Милли-фирка. Национальная контрреволюция в Крыму. – Симферополь: Крымгосиздат, 1930.

17. Южные Ведомости. – 1917 – 6 ноября.

18. ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.132, арк. 3 зв.

19. Фирдевс И. Первый период советской власти в Крыму // Революция в Крыму (Симферополь). 1923. – № 2.

20. Крым. – 1918 – 10 мая.

21. Доповідна Симферопольського повітового старости про створення краювої влади в Криму. – ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.14, арк.2.

22. Крымское краевое правительство в 1918/19 г. // Красный архив. – 1927. – Т.3 (22). – С.150.

23. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. - С.170.

24. Крым. – 1919. – 3 января.

25. Крым. – 1919. – 14 февраля.